

*Явор О. А.,**кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри цивільного права № 2**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

## ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ ЯК ПОКАЗНИК МЕЖІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

**Анотація.** Автор статті ставить за мету визначити основні закономірності окреслення меж правового регулювання сімейних відносин, у прямій залежності від яких перебуває надання статусу юридичних фактів тим життєвим обставинам, що призводять до виникнення, зміни або припинення відповідних відносин у сім'ї. Розглядається питання про можливість поширення на регулювання сімейних відносин загальних принципів функціонування інститутів громадянського суспільства.

**Ключові слова:** сімейні відносини, державно-правове регулювання, юридичні факти, інститут громадянського суспільства.

**Постановка проблеми.** Сім'я як соціальне утворення виступає найважливішим елементом розвитку в усіх цивілізаціях [1, с. 10]. Вона є певною моделлю суспільства на конкретному історичному етапі його існування, відображує моральні і духовні особливості суспільства. Життя більшості людей так чи інакше пов'язано із сім'єю – своєрідним мікросвітом, де переплітаються складні економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні питання [2, с. 77]. Частина з них потребує правового врегулювання, й саме тому питання сімейних правовідносин завжди є об'єктом пильної уваги правознавців. Саме юридичні факти, з якими норми права пов'язують можливість, допустимість або обов'язковість виникнення, зміни або припинення сімейних правовідносин, стають показником того, якими є межі правового регулювання сімейних відносин у тому чи іншому суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку.

Це зумовлює необхідність звернення до питання про взаємодію держави, сім'ї та громадянського суспільства, оскільки відповідь на нього має дозволити визначити меж державно-правового втручання до сфери сімейних відносин. Крім того, слід враховувати той фактор, що сімейні відносини, напевно найбільшою мірою, аніж інші види суспільних відносин, піддаються соціальному регулюванню не тільки з боку права, але й мораллю, релігією, традиціями і звичаями [3; 4].

З огляду на викладене метою цієї статті є визначення співвідношення між сферами державного впливу, громадянського суспільства і сфери саморегулювання сім'ї, встановлення можливості поширення правових засад функціонування інститутів громадянського суспільства на сім'ю. Досягнення вказаної мети має сприяти встановленню меж державно-правового втручання до сфери сімейних відносин.

Вирішення вказаного наукового завдання потребує врахування результатів теоретичних розробок вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували цивільні та шлюбно-сімейні відносини у вітчизняному та міжнародному приватному праві. Це, зокрема, роботи таких вчених, як Н. А. Алексєєв, Л. В. Афанасьєва, М. М. Богуславський, С. Н. Братусь, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, І. І. Лукашук, Н. В. Рабінович, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, та інших.

**Виклад основного матеріалу.** Традиційно сім'я визначається як заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою [5, с. 30]. Слід погодитись із тими вченими, які засади регулювання державою сімейних відносин визначають як один із важливих показників демократичності державно-правового режиму. Адже «повноцінна сім'я потрібна не для будь-якого типу суспільства. Тоталітарна держава намагається обмежити функції сім'ї до мінімуму, щоб мати змогу контролювати громадян. Родина може вносити дезорганізацію в жорстку суспільну структуру. У ній нуртують емоції, у сім'ї людина почуває себе вільно, розкуто, розкриває свою індивідуальність» [2, с. 15]. Деспотичні держави завжди ламають об сім'ю свої зуби [6, с. 17]. Власне, недарма й Дж. Оруелл у своєму епохальному творі «1984», головною метою якого було викриття найбільших страхів тоталітаризму, так багато уваги звертав на інститут сім'ї, на його викривлений характер за недемократичного режиму.

Ми маємо визнати обгрунтованість тверджень тих вчених, які вказують, що незважаючи на вельми обмежені можливості правового впливу на сімейні відносини в силу їх специфіки (можна заохочувати, пропагувати, але не можна наказати любити, піклуватися і поважати під страхом застосування санкції [7, с. 31]), регулятивний потенціал права повинен бути використаний максимально повно. Ефективно регулювати суспільні відносини, що складаються в сімейній сфері, можна виключно на основі глибокого знання дійсного (суцього) і істинних уявлень про належне і бажане. Право аж ніяк не вичерпується законом, але останній є важливим елементом правової системи. Закон, аби виступати ефективним регулятором, повинен, по-перше, своєчасно відмовлятися від застарілих соціально не підтримуваних правових норм та інститутів (можна згадати приклади встановлення правових норм щодо людей, які по досягненню відповідного віку не мали дітей); по-друге, адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільних відносинах, на появу та поширення нових типів суспільних відносин (прикладом може слугувати встановлення правового регулювання фактичних сімейних відносин між чоловіком і жінкою). Надаючи тій чи іншій життєвій обставині статусу юридичного факту, право може стимулювати поширення суспільно схвалюваної поведінки, виключати ризики утискання прав і законних інтересів учасників суспільних відносин, перешкоджати поширенню і укоріненню негативної поведінки членів сім'ї. Важливість такої «юридизації» життєвих обставин обумовлена перш за все тим, що, отримавши статус юридичного факту, відповідна життєва обставина призводить до виникнення, зміни або припинення суспільних відносин, яким з моменту «юридизації» надано правовий захист: учасник таких відносин може вимагати дотримання його прав, у тому числі передувати на їх судовий захист. Це відрізняє право від інших соціальних регуляторів, які використовують інші засоби забезпечення виконання своїх норм (моральний осуд, звичка тощо) [8, с. 20].

Разом з тим сімейно-правові норми «обслуговують» відносини особливої природи – вони є особисто-довірчими, тому визначення допустимого ступеня втручання в суто особисту сферу, реальної можливості й ефективності впливу правовими засобами на сім'ю – вельми непросте завдання [9, с. 13].

В юридичній науці усталеним є підхід, відповідно до якого предметом сімейного права визнаються: а) відносини, які виникають у зв'язку зі шлюбом; б) особисті та майнові відносини між членами сім'ї; в) особисті та майнові відносини між іншими родичами; г) відносини, які виникають у зв'язку із влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування. Норми сімейного права опосередковують відносини, пов'язані із виникненням та припиненням шлюбу, а також визнанням шлюбу недійсним. Ці відносини виникають у процесі створення сім'ї (реєстрація шлюбу) або, навпаки, її припинення (розірвання шлюбу). У зв'язку з тим, що ці відносини спрямовані на встановлення або припинення сімейних прав, вони складають предмет сімейно-правового регулювання. Сімейне законодавство містить норми, які встановлюють порядок та умови укладання шлюбу, порядок його реєстрації, правові наслідки заручин, умови та порядок припинення шлюбу, визнання його недійсним тощо. До другої групи відносин, які складають предмет сімейного права, належать майнові та особисті відносини між членами сім'ї – подружжям, батьками та дітьми. Право регулює відносини, які виникають між подружжям стосовно їх особистих прав (право на зміну прізвища при реєстрації шлюбу, право на спільне вирішення усіх питань життя сім'ї, виховання дітей тощо). Існує чимало різноманітних майнових відносин подружжя, які потребують правового врегулювання – це відносини стосовно спільного та роздільного майна подружжя, вчинення правочинів щодо нього, користування, розпорядження тощо. Предмет сімейного права складають також різноманітні особисті та майнові відносини батьків і дітей. Правові норми регулюють особисті та майнові відносини між іншими членами сім'ї та родичами – відносини баби, діда, прабаби та прадіда з їх онуками та правнуками стосовно спілкування та захисту прав онуків [10, с. 21–22].

Однак, по-перше, механізм правового регулювання має відповідати вимозі динамічності, тому певні відносини, які виникають із розвитком суспільства, можуть потребувати правового захисту, отже, може підлягати розширенню предмет правового регулювання. По-друге, правова доктрина покликана надавати критичній оцінці визначені законодавцем межі нормативно-правового регулювання, встановлювати, чи дійсно вони є виправданими і об'єктивно зумовленими. По-третє, існуючі правові приписи, які статично визначають предмет правового регулювання, не виключають можливості (а з огляду на практику Європейського суду з прав людини, навіть затребуваності) динамічного тлумачення норм позитивного права, здійснення якого потребує від представників юридичної професії тонкого відчуття тих самих меж правового регулювання.

Об'єктивні межі правового впливу на відносини, що складаються в сім'ї, визначаються особливостями розглядуваних суспільних відносин: з одного боку, у визначенні їх змісту значну роль відіграють об'єктивні моменти, а з іншого – поведінка людей у сім'ї, їхні особисті взаємини не допускають зовнішнього контролю і не можуть бути забезпечені за допомогою правових засобів, зокрема, за допомогою державного примусу. Межі правового регулювання суспільних відносин, що складаються в сім'ї, визначаються не тільки об'єктивними властивостями цих відносин, але й формуються в конкретних соціально-економічних умовах, що зумовлюють потребу правового регулювання. Сучасний світ інтенсифікує правове регулювання

майнових відносин у сім'ї, змушує враховувати глобалізаційні процеси (зокрема, на рівні колізійних норм міжнародного приватного права), змінювати характер і шляхи юридичного впливу на них [9, с. 14].

Як нами вже було вказано, відповідь на питання про межі державно-правового втручання до сфери сімейних відносин не може бути надано без визначення того, чи є сім'я інститутом громадянського суспільства, отже – чи поширюються на неї загальні засади їх функціонування. Адже в основі розуміння суспільних інститутів мають лежати певні єдині вихідні ознаки, що розкривають їх природу й дозволяють зрозуміти їх роль у суспільному житті.

Як відомо, становлення громадянського суспільства тісно пов'язано з інституціоналізацією вільних і багатоманітних інтеграцій громадян у громадські об'єднання, які дають змогу оптимального забезпечення реалізації та захисту основних прав і свобод людини та громадянина [11, с. 11]. Створення інституцій громадянського суспільства – неодмінний атрибут дійсно демократичної держави, чіткий показник свободи її громадян [12, с. 73].

Відповідно, громадянське суспільство може характеризуватися як «система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб» [13, с. 215], «складноструктурована плюралістична система, заснована на повноті, стійкості і відтворюваності своїх самоврядних інститутів, що самостійно розвиваються, і яка має внутрішні джерела розвитку, відносно незалежні від держави» [14, с. 10]. До його структури слід включити соціальні групи, організації та рухи «неполітичного» характеру, які не створені державою чи органами влади і основною метою яких є забезпечення можливості реалізовувати спільні інтереси шляхом узгоджених дій у певній організаційній формі.

Відповідно, якщо сім'я визнається інститутом громадянського суспільства, її функціонування має відповідати системі загальних вимог, що базується на власних принципах громадянського суспільства, тобто засадничих положеннях, в яких знаходить вираз і конкретизацію сама ідея громадянського суспільства або цінності громадянського суспільства: відкритість, плюралізм, ініціативність, активна громадянська позиція, самоврядність, автономність, спрямованість на досягнення компромісу з іншими інститутами громадянського суспільства і на здійснення контролю за публічною владою тощо. Держава, визначаючи засади їх правового статусу, не повинна зазіхати на самі цінності громадянського суспільства. Вказані принципи врегульовують сферу суспільних відносин, яка лише частково перебуває у сфері правового регулювання, а тому тільки в цій частині вони можуть бути забезпечені за допомогою права, а отже другий елемент системи становлять правові засади діяльності інститутів громадянського суспільства, які визначають їх правовий статус і не повинні суперечити власним принципам громадянського суспільства [15, с. 937].

Дійсно, у науковій літературі можна зустріти пропозиції включати сім'ю до структури громадянського суспільства в якості його інституту. Однак вони не є доктринально визнаними й підтримуваними. Зі свого боку, ми виходимо із того, що інститут громадянського суспільства представляє собою організацію людей, що задовольняє певну суспільну потребу, певне об'єднання, яке формується окрім того, що добровільно, але й ще для представлення й захисту інтересів певної групи членів суспільства. Сім'я ж, хоча і є, як говорить про це законодавець, «первинним та основним осередком суспільства», не є частиною громадянського суспільства. Ідейно цю тезу було обґрун-

товано ще в роботах Гегеля, який вказував: соціальне життя, властиве громадянському суспільству, принципово відмінне як від світу сім'ї, так і від публічного життя держави. Громадянське суспільство постає між сім'єю і державою.

На наше переконання, існують такі основні сфери суспільного життя: а) публічна, тобто сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади; б) економічна, в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за наявності громадянського суспільства, так і за його відсутності або слабкості; в) сімейна; г) громадська, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу. У дещо інших термінах цей самий підхід представлено в колективній монографії «Політична система і громадянське суспільство», автори якої вказують на чотири основні сфери громадянського суспільства: політична – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічна – це економічні відносини і, насамперед, відносини власності; соціальна, до якої у тому числі слід віднести і сім'ю; духовна – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і у формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [16, с. 37]. На відміну від громадянського суспільства, сім'я не може сприйматися як основний контрагент держави по представництву організованих інтересів громадян, її головною метою не є спільне розв'язання загальних проблем, захист загальних інтересів, що ніяк не загрожують інтересам інших людей і груп [17, с. 57].

Наведений підхід відповідає «габермасівській» ідеї, за якою громадянське суспільство покликано здійснювати контроль за державою, стримуючи її в зазіханні на особисту, політичну, культурну, громадську свободу громадян, і за капіталом. Воно складається з тих неурядових і неекономічних зв'язків і добровільних асоціацій, що втілюють комунікаційні структури публічної сфери в суспільному компоненті життєвого простору («life world») [18, с. 366]. Тому сім'я як сфера повністю приватна, залишається поза сферою громадянського суспільства, а отже потребує визначення власних принципів свого співіснування із державою і самим громадянським суспільством, корпоративні норми якого також можуть частково зачіпати сферу сімейних відносин (батьківські комітети в школі тощо).

Відповідно, всі інші відносини, які не підпадають під вплив державного регулювання, у сім'ї слід віднести до сфери її саморегулювання. Крім того, треба зазначити, що сфера державного правового регулювання може включати в себе норми, вироблені інститутами громадянського суспільства (наприклад, статuti громадських об'єднань тощо).

Отже, маємо констатувати: суспільство на кожному етапі свого історичного розвитку об'єктивно вимагає строго визначеного обсягу регулювання, інакше неминучі негативні наслідки як для всієї соціальної системи в цілому, так і для її окремих елементів (сімей). Водночас можливою є й інша крайність – надмірна регламентація. Обсяг регулювання відносин у сім'ї буде тим більшим, чим складнішою є внутрішня структура суспільних відносин, що складаються в сім'ї, чим більшою є необхідність їх узгодженого і скоординованого розвитку. У процесі регулювання сімейних відносин все більше зростає питома вага соціального; не пориваючи з психо-біологічними факторами поведінки суб'єктів сімейних відносин і спочатку зливаючись з ними, регулювання проте частково звільняється від стихійно-природних природних елементів, все більш пов'я-

зується з потребою вираження і забезпечення об'єктивних соціальних інтересів у поведінці людей [7, с. 31].

Загальною закономірною тенденцією розвитку регулювання сімейно-правових відносин є формування різноманітних відносно відокремлених соціальних регулятивних засобів і механізмів, поєднання казуального і нормативного порядку (на основі норм права в поєднанні із індивідуальними договорами). Цей фактор виявляється вкрай важливим для регулювання сімейних відносин остільки, оскільки сфера саме цих соціальних відносин вимагає в меншій мірі регламентації з боку держави, але більшою мірою з боку самих учасників сімейних відносин.

Отже, ми можемо зробити такі висновки:

1. Життєві обставини, які виступають підставою виникнення, зміни або припинення сімейних відносин, набувають статусу юридичного факту за умови охоплення їх межами правового регулювання суспільних відносин.

2. Межі правового регулювання сімейних відносин залежать від того, яка модель співіснування держави, громадянського суспільства (релігійні і громадські організації, у тому числі дитячі і молодіжні, благодійні об'єднання, батьківські комітети тощо) і сім'ї склалася на певному історичному етапі розвитку суспільства.

3. Сім'я є самостійною сферою суспільних відносин, головною ознакою якої є її приватний характер. Це відокремлює сім'ю як від держави, так і від громадянського суспільства. Той факт, що сім'я не є інститутом громадянського суспільства, вказує на відсутність підстав поширювати на неї принципи функціонування останнього.

4. Основним способом встановлення юридичних фактів у сімейному праві є їх закріплення (шляхом прямої вказівки) або визнання (шляхом визначення сфери свободи, в якій сторони відносин можуть самостійно визначити підстави виникнення, зміни або припинення відповідного виду відносин) у позитивному праві. Однак слід враховувати, що позитивне право: а) має піддаватися критичній оцінці на предмет його відповідності об'єктивним межах правового регулювання; б) може підлягати динамічному тлумаченню, якщо суспільні відносини внаслідок свого розвитку вимагають іншої моделі поведінки. Крім того, у певній частині держава може санкціонувати норми, створені інститутами громадянського суспільства (статут громадської організації, наприклад), надаючи їм тим самим статусу правових. Життєві обставини, що обумовлені такими нормами як підстави виникнення, зміни або припинення сімейних відносин, набувають статусу юридичного факту.

#### Література:

1. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. І. Сафончик : Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 20 с.
2. Сімейно-побутова культура та домашня економіка : [навчальний посібник] / за ред. Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничек. – К. : Вища освіта, 2004. – 480 с.
3. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Ф. Дворнік. – К. : Дух і Літера, 2000. – 528 с.
4. Яровий В. І. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій : [навч. посібник] / В. І. Яровий та ін. – К. : «Либідь», 2003. – 632 с.
5. Сімейне право України : [підручник] / за ред. В. С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с.
6. Лапуж Ж. Ідеал мурашника / Ж. Лапуж. – Кур'єр Юнеско. – 1991. – № 4. – С. 16–20.
7. Чефранова Е. А. К вопросу о механизме правового регулирования имущественных отношений супругов (общие положения) / Е. А. Чефранова // Российский судья. – 2006. – № 7. – С. 30–32.
8. Красицька Л. В. Проблеми сімейного права : [навч. посібник] / Л. В. Красицька. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 132 с.
9. Чефранова Е. А. Механизм семейно-правового регулирования иму-



- щественных отношений супругов : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03 / Е. А. Чефранова. – М., 2007. – 38 с.
10. Сімейне право України / Л. М. Баранова та ін. – Х. : Право, 2012. – 320 с.
  11. Паталаха В. Ф. Інтеграції громадян в соціально-політичному розвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук / В. Ф. Паталаха ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К. : Б. в., 2010. – 19 с.
  12. Дерекко В. Громадянське суспільство як суб'єкт впливу на воєнно-політичні рішення / В. Дерекко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 72–78.
  13. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1995. – 400 с.
  14. Вінцукевич К. В. Громадські організації у політичному процесі сучасної України : автореф. дис. ... канд. політ. наук / К. В. Вінцукевич ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К. : Б. в., 2010. – 18 с.
  15. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства / С. П. Соляр // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 933–938.
  16. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / за ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
  17. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин : дис. ... д-ра політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Б. в., 2004. – 455 с.
  18. Habermas J. Between Facts and Norms / J. Habermas. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. – 631 p.

**Явор О. А. Юридические факты в семейном праве как показатель пределов правового регулирования**

**Аннотация.** Автор статьи преследует цель устано-

вить основные закономерности определения пределов правового регулирования семейных отношений, в прямой зависимости от которых находится предоставления статуса юридических фактов тем жизненным обстоятельствам, которые приводят к возникновению, изменению или прекращению соответствующих отношений в семье. Рассматривается вопрос о возможности распространения на регулирование семейных отношений общих принципов функционирования институтов гражданского общества.

**Ключевые слова:** семейные отношения, государственно-правовое регулирование, юридические факты, институт гражданского общества.

**Yavor O. Legal facts in family law as an indicator of the limits of legal regulation**

**Summary.** The author aims to establish the basic regularities of definition of the legal regulation limits in family relations, in direct relation to which there is evidence of legal status to those life circumstances that give rise to, modification or termination of the respective relations in the family. The question of the possibility of extending the regulation of family relations on the general principles of the functioning of the institutions of civil society is considered.

**Key words:** family relationships, state-law regulation, legal facts, institution of civil society.